

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ КІЛЬКІСНОГО ВИЯВУ ОЗНАКИ

Розглянуто випадки втрати прикметниками значення кількісного вияву ознаки, а також поодинокі випадки зворотного процесу – набуття ад'єктивами української мови семантики градації. З'ясовано роль контексту в цьому процесі.

Ключові слова: прикметники безвідносного ступенювання ознаки, градація, контекст, функціональний стиль, утрата та набуття семантики, основне й переносне значення.

Рассмотрены случаи потери прилагательными значения количественного проявления признака, а также единичные случаи обратного процесса – приобретения адъективами украинского языка семантики градации. Определена роль контекста в этом процессе.

Ключевые слова: прилагательные безотносительной степени признака, градация, контекст, функциональный стиль, потеря и приобретение семантики, основное и переносное значение.

The article describes the cases of adjectival loss of the meaning of quantitative manifestation of attribute as well as single cases of the reverse process - the acquisition of the semantics of gradation by Ukrainian adjectives. The role of context in the process is defined.

Keywords: adjectives of irrelative degree of attribute, gradation, context, functional style, the loss and the acquisition of semantics, basic and figurative meaning.

Якісні прикметники української мови мають властивість передавати ознаку, яка виявляється неоднаковою мірою. Унаслідок цього в мові виокремилася категорія кількісної градації ознаки (або безвідносної міри якості), в основу якої покладено протиставлення кількісних виявів ознаки (надмірного або недостатнього) нормальному (помірному) ступеню. Зважаючи на цю опозицію, можемо говорити про семантику градації ознаки, яку мають деякі прикметники сучасної української мови, зокрема ад'єктиви безвідносного ступенювання.

Як зазначено в Енциклопедії української мови, *градація* – це розташування послідовно нагромаджуваних семантично близьких і/або синтаксично однотипних компонентів конструкції в напрямі поступового наростання, посилення або послаблення інтенсивності їх значення [10, с. 757].

Вивченням явища градації ознаки в різні часи займалися М. І. Греч, В. В. Виноградов, Л. П. Дідківська, Р. Г. Волощук, С. С. Плямовата, Ю. П. Князєв, О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, Ю. Л. Воротников, Л. О. Дорошенко, Г. І. Радченко, Л. М. Марчук, С. Є. Олійник, Д. В. Рязанцева, Т. Л. Хомич та інші. Науковці вважають, що ад'єктиви безвідносної міри якості мають здатність функціонувати в більшості стилів, але особливо характерні вони для розмовного й художнього. Як слушно зауважено в «Граматиці української мови» за редакцією О. К. Безпояско та К. Г. Городенської, прикметники кількісної градації ознаки мають свої особливості вживання в різних стилях мови, адже незначне розрізнення семантики цих прикметників підсилюється сферою їхнього функціонування [1, с. 112], тобто контекстом.

Доволі поширеними є випадки, коли контекст впливає на втрату градаційної семантики прикметниками безвідносного ступенювання, а також на набуття її лексемами, які не мають формальних показників кількісного вияву ознаки.

Отже, *мета* статті – установити роль контексту в процесі втрати та набуття семантики кількісного вияву ознаки ад’ективами української мови.

Прикметники безвідносного ступенювання можуть уживатися в різних функціональних стилях української мови. Утрата цими ад’ективами семантики кількісного вияву ознаки під впливом контексту відбувається, в основному, в науковому та офіційно-діловому стилях, де згадані лексеми набувають статусу терміносполук.

Наукове й офіційно-ділове мовлення здебільшого уникає вживання слів із семантикою збільшеного або зменшеного вияву ознаки, оскільки вони можуть вносити небажане емоційно-експресивне забарвлення. Загальний офіційний тон наукової мови позбавляє будь-яких емоційно-експресивних відтінків (а разом з ними й семантики градації взагалі) ад’ективи безвідносного ступенювання, коли вони все-таки вживаються в такому стилі. Фіксуємо низку випадків, коли такі прикметники втрачають семантику градації, якщо входять до складу терміносполук (пор. *гримучий* – який створює, видає голосні, гучні, різкі звуки і *гримучий газ* – вибухова суміш, що складається з одного об’єму кисню і двох об’ємів водню; *гримуча змія* – тропічна отруйна змія, деякі види якої мають на кінці хвоста своєрідні погримки, що створюють шарудіння, шум; *гримуча ртуть* – вибухова речовина у вигляді безбарвних або сірих кристалів; *напівсухий* – не зовсім сухий або майже сухий і *напівсухе вино* – вино, яке містить до 3–4 % цукру; *надновий* – дуже, надзвичайно новий і *наднові зорі* – змінні зорі, блиск яких за кілька днів зростає у сотні мільйонів разів, а потім повільно спадає; *пахучий* – який має, видає сильний запах і *пахуча трава* – рід рослин родини злакових, містить пахучу речовину кумарин; *м’ясистий* – який має багато м’яса і *м’ясистий занесок* – патологічне утворення, яке виникає в матці або матковій трубці при загибелі плода; *надлишковий* – який перевищує загальноприйнятну норму чи потребу в чому-небудь і *надлишкові потужності* – машини та обладнання, наявні на підприємстві понад ті, що придбані для роботи в номінальних, розрахункових умовах; *лисуватий* – з невеликою лисиною і *равлик лисуватий* – різновид равликів родини лімациди тощо). Подекуди прикметники із суфіксами *-ист-* та *-аст-* можуть позначати хімічні терміни, які не мають семантики кількісного вияву ознаки, функціонуючи виключно в науковому стилі (*йодистий* – який містить йод; *фтористий* – який містить фтор; *залізистий* – який має у своєму складі залізо; *сірчистий* – який містить у своєму хімічному складі сульфур з певною кількістю кисню тощо).

Зауважимо, що втрата прикметниками градаційного значення в терміносполуках – поширене явище, хоча в окремих сталих словосполученнях термінологічного походження, зокрема *плакуча верба*, кількісний вияв ознаки стосується не ад’ектива *плакучий* («який часто плаче, схильний до плачу, сліз; плаксивий; рідко. Наповнений сльозами, заплаканий (про очі)»), а всього синтаксичного номена («який має звислі довгі стебла, гілки (про дерева, куші, трави)»). Як бачимо, у цьому випадку градаційне значення пов’язане не з кількістю плачу/суму, а з довжиною стебел верби.

Окремі одиничні лексеми-терміни в поодиноких випадках також можуть указувати на кількісний вияв ознаки (*праслов’янський* – належний до найдавнішого, спільного для всіх слов’ян періоду їхньої історії; *крохмалистий* – багатий на крохмаль тощо).

Прикметники у формі безвідносного ступенювання можуть уживатися в науковому мовленні, зокрема в науково-популярних текстах, не втрачаючи семан-

тики кількісного вияву ознаки: «У центрі рогівки спершу виникає **круглуватий сіро-жовтий непрозорий інфільтрат**, який невдовзі розпадається, утворюючи прогресуючу виразку» (зі статті на медично-довідниковому сайті spravochnik.vse-zabolevaniya.ru) або ж «*Шапка... **оливкувата, зеленкувата** або чорна, не вицвітає, гола, **клейкувата**, із рівним або хвилястим, тупим, **гладеньким** краєм. Шкірка знімається до половини шапки. Пластинки білі, пізніше **жовтуваті**... М'якуш білий, у молодому стані **ідкуватий**, з часом солодшає, сіріє, згодом коричневіє, при розрізуванні трохи сіріє, з гострим неприємним запахом*» (зі статті на довідниковому сайті uk.wikipedia.org).

Утрата прикметниками безвідносного ступенювання градаційного значення можлива не тільки в науковому та офіційно-діловому, але й в інших стилях, зокрема в розмовному та художньому. Зокрема, йдеться про багатозначні слова, які втрачають семантику градації лише в одному зі значень. Наприклад, ад'єктив **кістлявий** залежно від контексту може набувати різної семантики, зокрема «який має багато дрібних кісток», передаючи збільшений вияв ознаки. Таку семантику кількісної градації ознаки лексема **кістлявий** має переважно тоді, коли йдеться про страву з риби (*кістлява риба, кістлявий оселедець* тощо). Інше значення цього ад'єктива вказує на зовнішні та фізичні особливості істот і виявляється в словосполученнях на зразок *кістлявий собака, кістляві корови, кістляві птахи* тощо. У контексті на кшталт «*Біля зупинки стояв **кістлявий** парубок і смалив цигарку*» (запис на навчальному порталі znanija.com) наявний ще й відтінок іронії. Крім того, прикметник **кістлявий**, набуваючи незалежних ознак роду, числа та відмінка, може субстантивуватися у формі жіночого роду однини. У цьому випадку лексема **кістлява** втрачає семантику кількісного вияву ознаки й стає синонімічною до слова *смерть*.

Прикметник **зернистий** найчастіше має семантику збільшеного вияву ознаки, позначаючи «той, який має в собі багато зерен». Проте це значення може втрачатися у словосполученні з лексемою *ікра*, де ад'єктив набуває семантики подібності («Структурою подібний до зерна»). Крім того, словосполучення **зерниста ікра** може термінологізуватися, позначаючи сорт чорної ікри, яка добувається з осетрових риб.

Іншим прикладом залежності семантики кількісного вияву ознаки від контексту є прикметник **пречистий**. У словосполученнях на зразок *пречистий одяг, пречиста кімната, пречисте взуття* тощо лексема **пречистий** містить семантику збільшеної кількості ознаки, тобто має словникову дефініцію «дуже чистий». Але в поєднанні з іменниками *діва, мати, матір* тощо (а часто й без такого сполучення, субстантивуючись) це слово набуває значення «Богородиця», що супроводжується втратою семантики збільшеного вияву ознаки. Так само й лексема **надприродний** залежно від контексту може мати два значення: «1. Якого, за містичними уявленнями, не можна пояснити в природний спосіб; не підлеглий законам природи. 2. Який перевищує звичайну міру, норму, звичайний ступінь вияву чогонебудь; незвичайний».

Як бачимо з попередніх прикладів, однією з причин втрати семантики кількісного вияву ознаки є перехід прикметника безвідносного ступенювання в розряд іншої частини мови, зокрема іменника. У більшості випадків субстантивуватися можуть ад'єктиви, утворені за допомогою префікса **пре-** (**престарий** – дуже стара людина; **престарілий** – людина, що дожила до глибокої старості; **прехороший** – людина з дуже привабливою зовнішністю, а також ад'єктив **превелебний**, який поряд із застарілим значенням «гідний великої поваги, пошани (часто при ввічливо-шанобливому звертанні до когось); пов'язаний з вираженням великої поваги, пошани до кого-небудь» має й іншу семантику – «те саме, що єпископ»). Подіб-

ними є випадки втрати семантики градації, коли прикметник безвідносного ступенювання стає власною назвою, зокрема прізвищем людини: *Фермерське господарство «Вікторія» М'якенького Павла Олександровича* (інформація з довідникового інтернет-класифікатора b2btoday.com.ua) або ж назвою вулиці: *провулок Колосистий, м. Харків* (інформація з сайту – каталогу поштових індексів України ua-zip.net). Зазначимо, що інколи саме субстантив починає виражати градаційне значення. Наприклад, лексема *молоденький* має суто оцінну семантику («*Пестл. до молодий*»), але субстантив *молоденькі* вже вказує на кількісний вияв ознаки («*Ті, хто має небагато років*»).

Наголосимо також на тому, що зміна контексту чи сфери вживання прикметника не завжди може спричинити втрату ним значення кількісної градації ознаки. Частими є випадки збереження вказаної семантики лексемами, ужитими в переносному значенні. Наприклад, ад'єктив *їдкуватий* має словникову дефініцію «трохи їдкий» і характеризує здебільшого запах або смак. Проте цей прикметник може вживатися й стосовно людини: «*Але й їдкуватий, скептичний Валер'ян побоювався нещадного леза Плужникової думки*» (Л. Череватенко, «Все, чим душа боліла (рецензія на вірші Є. Плужника)»). Як бачимо, у цьому випадку лексема *їдкуватий* не втрачає градаційної семантики й передає зменшений вияв іншої ознаки, пов'язаної з характером людини. Лексема *тупуватий*, яка має значення «дещо тупий», у сполученні зі словами на позначення предметів побуту (*ніж, ножиці, сокира* тощо) є стилістично нейтральною, але уживаючись із такими словами, як *людина, хлопець, чоловік, жінка* тощо, набуває відтінку згрубілості і має вже іншу семантику – «не дуже розумний». В обох випадках прикметник *тупуватий* вказує на кількісний вияв ознаки.

Як засвідчує аналіз фактичного матеріалу, у прикметниках із градаційним значенням подекуди можуть функціонувати полісемічні афікси. Так, суфікс *-ист-* має значення не тільки збільшеної кількості ознаки (*дуплистий* – з великим дуплом або дуплами; *плечистий* – який має широкі плечі; *морозистий* – досить морозний; *м'язистий, голосистий*), але й подібності до чого-небудь (*крейдистий* – схожий на крейду), зовнішніх особливостей предмета (*йоржистий* – який стирчить догори) та схильності до певної дії (*напористий* – який виражає, має настирливість, рішучість, завзяття). Фіксуємо також випадки полісемії й інших формантів, зокрема суфіксів *-аст-* (*комірчастий* – прикм. до комірця і *крисастий* – який має широкі криси (про капелюх, бриль і т. ін.); *-ив-* (*правдивий* – 1) Який відповідає правді, істині. 2) Який говорить правду; чесний, справедливий. 3) Справжній, явний і *зажерливий* – який без міри, багато їсть); *-уват-* (*їжакуватий* – схожий на голки їжака; настовбурчений (про волосся) і *червонуватий* – трохи червоний, з червоним відтінком).

Процес утрати ад'єктивами безвідносного ступенювання семантики кількісного вияву ознаки подекуди має певні особливості, пов'язані з процесом творення цих лексем. Наприклад, прикметник *незліченний* має семантику збільшеного вияву ознаки, підсилена препозиційною частиною форманта *не-*, і позначає «який складається з великої кількості чого-небудь або має, становить велику кількість; незчислений; дуже великий». Натомість ад'єктив *зліченний* такого значення немає й тлумачиться як «який можна полічити, порахувати».

У поодиноких випадках з'ясувати поза контекстом, чи має прикметник із формальними показниками безвідносного ступенювання семантику кількісного вияву ознаки, допомагає наголос, який бере на себе розрізнявальну функцію в омографах. Так, маємо лексему *знаменний*, морфемну структуру та семантику якої неможливо зрозуміти поза контекстом. У цьому випадку показником наявності/відсутності семантики градації є наголос: *знаме́нний* – надзвичайний, дуже

важливий у якому-небудь аспекті; видатний, визначний; який вирізняється з-поміж інших якими-небудь надзвичайними рисами, якостями, особливостями (наявна семантика кількісного вияву ознаки), але **знаменний** – стос. до знамен (лексема не передає кількісного вияву ознаки). Під час аналізу мовного матеріалу ми помітили, що деякі форманти, зокрема суфікс **-ист-**, перебувають у наголошеній позиції лише тоді, коли вказують на кількісний вияв ознаки (**плечістий** – який має широкі плечі; широкоплечий). Якщо ж такої семантики немає, цей суфікс має ненаголошену позицію (**ванадистий** – який містить у своєму складі ванадій, легований ним).

Лексикографічне закріплення тлумачень окремих прикметників кількісного вияву ознаки є неусталеним. Так, джерела по-різному подають семантику деяких лексем, у складі яких наявний формант безвідносного ступенювання прикметників. Зокрема, ад'єктив **крейдуватий**, за Академічним тлумачним словником в 11-ти томах та за Великим тлумачним словником сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела, не має градаційної семантики («Який містить крейду» [2]), а за навчальним посібником зі словотвору В. О. Горпинича, – укажує на неповноту вияву ознаки у предметі: «суфікс **-уват-** [уживається] у прикметниках зі значенням наявності певної ознаки в зниженій кількості, у зменшеній мірі (у значенні «трохи», «небагато», «ледь-ледь»): *слабуватий, рябуватий, рижуватий, сизуватий, крейдуватий, короткуватий*» [3, с. 54]. Це ж стосується й прикметника іншомовного походження **екстраординарний**. Сучасний словник іншомовних слів О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк і Тлумачний словник Д. М. Ушакова подають дефініцію «надзвичайний, винятковий», укажуючи на наявність у слові **екстраординарний** семантики збільшеності ознаки [8, с. 257; 11, с. 1221]. В інших джерелах, зокрема Тлумачних словниках за редакцією В. В. Дубічинського та В. Т. Бусела, семантика цієї лексеми розкривається як «рідкісний, відмінний від звичайного» [9, с. 281; 2, с. 342]. Таке тлумачення не передбачає наявності в лексемі **екстраординарний** значення надмірності ознаки.

Проаналізувавши мовний матеріал, ми звернули увагу, що в поодиноких лексичних одиницях градаційна семантика наявна лише в переносному значенні. Можемо стверджувати, що такі прикметники набувають значення кількісного вияву ознаки. Типовими прикладами набуття прикметниками семантики кількісного вияву ознаки можуть слугувати лексеми на позначення кольору волосся людини, утворені за допомогою суфікса **-ав-**: **білявий** – який має світле волосся; **біловолосий**, **чорнявий** – який має темне волосся; **темноволосий** тощо. Для таких ад'єктивів значення, що вказує на особливості зовнішності людини, є основним. Фіксуємо, проте, випадки функціонування вказаних одиниць на позначення недостатньої кількості ознаки. Так, у контексті «*За тобою завше будуть мандрувати Очі материнські і білява хата*» (В. Симоненко, «Лебеді материнства») лексема **білявий** має значення «який має білувате забарвлення».

В українській мові існує низка прикметників (часто – відносних), які взагалі не мають формальних показників градаційної семантики. Ми зафіксували випадки набуття такими лексемами значення кількісного вияву ознаки. Так, зокрема, відносний прикметник **бісерний**, крім значення «*прикм. до бісер; оздоблений бісером*», може вказувати на кількісний вияв ознаки в поєднанні зі словом **почерк** (у цьому випадку словосполучення **бісерний почерк** має словникову дефініцію «*дуже дрібний, рівний почерк*») [2, с. 85].

Це стосується й лексеми **гіпохлоритний**, яка, маючи формальний показник ступеньованості вияву ознаки (зменшувальний префікс іншомовного походження **гіпо-**), не вказує на кількісний вияв ознаки. Словники подають дефініцію цієї лексеми як «*Прикм. до гіпохлорит*» (іменник **гіпохлорит**, до речі, також не вказує на

кількісний вияв ознаки, позначаючи «сіль із однозарядним гіпохлорит-аніоном, який складається з атома Хлору та оксигенового атома»). Проте в поєднанні із субстантивом *кислота* прикметник *гіпохлоритний* утворює термінологічне словосполучення *гіпохлоритна кислота*, яке позначає «нетривку, дуже слабку одноосновну кислоту, яка існує лише в дуже розведених розчинах», передаючи, таким чином, недостатню кількість вияву ознаки.

Отже, контекст має великий вплив на втрату прикметниками безвідносного ступенювання семантики градації ознаки. Функціонуючи в офіційно-діловому або науковому текстах, такі лексеми майже завжди перестають указувати на кількісний вияв ознаки у предметі, якщо вони набувають статусу терміносполук. Семантику градації ознаки лексеми можуть утрачати і в інших функціональних стилях, набуваючи переносного значення й поєднуючись із іншими словами (*напівсухе вино, зерниста ікра* тощо) або в субстантивованих ад'єктивах (*пречиста, превелебний, Всевишній, престарілий* тощо). У прикметниках із градаційним значенням можуть функціонувати полісемічні афікси, що також спричиняє втрату цими лексемами кількісного вияву ознаки. Процес утрати семантики градації може мати особливості, пов'язані з творенням ад'єктивів безвідносного ступенювання, а також із явищем омонімії цих лексем. Лексикографічні джерела можуть по-різному тлумачити деякі лексеми. Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що контекст може впливати не лише на втрату, але й на набуття лексемами, зокрема відносними ад'єктивами, семантики кількісного вияву ознаки. Обидва ці процеси є досить частими, але відбуваються непослідовно, хоча й стосуються значної частини прикметників безвідносного ступенювання.

Бібліографічні посилання

1. **Безпояско О. К.** Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
2. **Великий тлумачний словник сучасної української мови** (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
3. **Горпинич В. О.** Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. посібник / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
4. **Дорошенко Л. О.** Семантична характерологія прикметників і прислівників безвідносного ступенювання / Л. Дорошенко // Вісник Львів. ун-ту. Сер. : Філологія. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 188–193.
5. **Марчук Л. М.** Категорія градації в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Марчук. – К., 2008. – 32 с.
6. **Матвіяс І. Г.** Курс сучасної української літературної мови. Морфологія : посіб. для студентів-заочників пед. інститутів / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. шк., 1962. – 164 с.
7. **Олійник С. Є.** Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. Є. Олійник. – Дніпропетровськ, 2001. – 13 с.
8. **Сучасний словник іншомовних слів.** Близько 20 тис. слів і словосполучень / О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
9. **Сучасний тлумачний словник української мови.** 65 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х. : Школа, 2006. – 1008 с.
10. **Українська мова** : Енциклопедія / Русанівський В. М., Тараненко О. О., М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
11. **Ушаков Д. Н.** Большой толковый словарь современного русского языка. 180000 слов и словосочетаний / Д. Н. Ушаков. – М. : Альфа-Принт, 2005. – 1239 с.

Надійшла до редколегії 12.02.13